

تفکر شیعی در نگارگری دوره تیموری

مرضیه تراچی

کارشناسی ارشد تصویرسازی دانشگاه تهران
عضو هیئت علمی دانشکده معماری و هنر دانشگاه گیلان
رشت، دانشگاه گیلان، دانشکده معماری و هنر، گروه گرافیک
MarziehToraji@Guilan.ac.ir

چکیده

دوره تیموری، درخشانترین دوره تاریخی در عرصه نگارگری می باشد که نه تنها شاهد شکل پذیری علوم دینی شیعه بود، بلکه دوره ارتقای هنر اسلامی توأم با حکمت تشیع می باشد. هنر اسلامی ایران در روند رو به رشد خود، با تأسیس مبانی و اصول مستقل از هنر اعراب و بیزانس، به تدریج توانست میان نحله های فکری مختلف بر پایه تشیع پیوند ایجاد نماید که اوج آن سرانجام در دوره صفویه مشاهده می شود. مضامین شیعی در نگارگری دوره تیموری، تمثیل معنوی و تجلی روح تفکر عظیم اسلامی را بیان می نماید. در این نوشتار، کوشش شده است که با تحلیل نگاره های مذهبی در دوره تیموری، نخستین تلاش های تشیع در راستای بسترسازی فرهنگی و اثبات جایگاه ولایت و امامت مطرح شود و سرچشمه های حکمت معنوی تشیع و نقش آن در هنر اسلامی دوره تیموری بررسی شود. سوال تحقیق بدین قرار است که دریا بیم سیر تحول شکل گیری حکمت شیعه چگونه بوده و چه تاثیری در ساختار مضامین نگارگری دوره تیموری داشته است. اطلاعات تحقیق بر اساس شیوه کتابخانه ای جمع آوری شده و هدف ریشه یابی مفاهیم عمیق تشیع و بازتاب آن در نسخ مصور تیموری است. انس با روایات و معارف اهل بیت و گرایش سلاطین تیموری، زمینه ایجاد یک رستاخیز دینی و نوزایش فکری را در ایران قرن دهم هـ ق فراهم نمود، بر این اساس فضای فکری صفویه، ریشه در رویکرد هوشمندانه تشیع از قرن هشتم هـ ق دارد و تا عصر معاصر توانسته است، روح متجلی خود را حفظ نماید.

کلیدواژه : تشیع، دوره تیموری، نگارگری

The Conemplation Of Shia In Timurid Painting

Marzieh Toraji

M.A in Illustration of university of Tehran

The faculty member of the art and architecture department at Guilan university, Rasht, Iran

MarziehToraji@Guilan.ac.ir

Abstract

The Timurid period is glittery dynasty in Iranian painting. In that theology of Shia formed and Islamic art rised with Shia 's doctrine. The Iranian Islamic art in it's accretion with establishment of absolute structure of Arabic and Byzantine art, constructing confederacy in Shia. Apex of this developments have seen in Safavid. The Shia contents in Timurid painting is moral allegory and great reflection of Islamic spirit. This essay studies the first attempt of Shia in cultural movement and pontificate position with analyzes the religion painting, the theology of shia and it's role considers in Islamic art in Timurid. The course of disquisition is based on evolution of Shia theology and what effecting it had in Timurid painting, the information prepared by reference library. The purpose is finding the profound contexts of Shia and reflection in Timurid manuscript. The fondness to prophet family accreted resurrection and neogenesis in 10 century in Iran. It also continued in Safavid and remained to today's.

Keywords: Shia, Timurid dynasty, painting

مقدمه

از ویژگی‌های اساسی نگارگری ایرانی در دوران اسلامی پیوستگی اش با مذهب و عرفان است. نگارگران از مضامین متنوع بهره می‌جستند و اشخاص و روایت‌ها را در سطح کاغذ با زبان خط و رنگ می‌نمایاندند. در مکتب تیموری، مذهب و هنر پیوندی درونی با یکدیگر دارند، زیرا نگارگران این دوره بر اساس ضرورت‌های جدید مذهبی و فرهنگی در کارگاه سلطنتی نسخ مصور تولید می‌نمودند. دربار سلاطین تیموری جایگاه مناسبی برای هنرپروری و حمایت از هنرمندان بود و اندیشه‌های معنوی مرتباً در تبادل با یکدیگر بودند و همین امر باعث رشد معرفت‌گرایی در دربار تیموری شده بود. نگارگر که از خلال زیبایی‌های این جهان به عالم ملکوتی نیز نظر داشت، هدفش دستیابی به صور مثالی و درک حقیقت معنوی بود. اندیشه‌های عرفانی و مذهبی برگرفته از دین مبین اسلام در تمامی جنبه‌های هنری و ادبی دوره تیموری راه یافت و بیان تصویری بسیاری از نگاره‌ها را به شیوه رمزگونه و گاهی روایت‌گرانه نمود. هنرمند دوره تیموری که دل را جایگاه تجلی صفات ملکوتی نموده بود با مقدم دانستن مدح اولیاء و ترکیب عناصر مذهبی و حکمت شیعی خلاق‌ترین دوره تاریخ مذهب و هنر را در ایران پدید آوردند. دانش دوستی و هنرپروری و ادغام با عناصر باطنی اسلام و تشیع اصلی‌ترین ویژگی این برهه از تاریخ ایران اسلامی است. بسیاری از اندیشمندان و عرفا و متفکران در این دوره می‌زیستند و با توجه به اوضاع و احوال چنین دریافت می‌شود که مضامین مذهبی در نگاره‌های این دوره از محتوایی در خور توجه برخوردار هستند. به همین منظور جهت ریشه‌یابی تأثیرات تفکر شیعی در نگارگری مکتب تیموری تعدادی از نگاره‌هایی که بر پایه اندیشه‌های معنوی تشیع ترسیم شده‌اند مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد و به بررسی چند پرسش اساسی در این حوزه پرداخته می‌شود.

- آیا الگو و سنت‌های تصویری پیشینیان در ترسیم نگاره‌های تیموری راه یافته است.

- آیا اندیشه‌های امامت و ولایت مداری تأثیری در کلیت دوره تیموری به وجود آورده است.

- آیا تأثیرات مذهبی و سیاسی در پیدایش تفکر شیعی و رهیافت آن در نگارگری دوره تیموری نقشی داشته است.

این پژوهش بر پایه مستندات تاریخی است و نگاهی تحلیلی به روند حضور تجلی امامت و اندیشه‌های معنوی در نگارگری دوره تیموری دارد و هدف آن بررسی و تحلیل سرچشمه‌های ظهور ولایت در بینش ایرانی و نقش آن در هنر می‌باشد.

روش پژوهش

نگارنده در پژوهش حاضر با به کارگیری روش تحقیقی، توصیفی و گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه ای به بررسی هنر و زیبایی شناسی شیعی در نگارگری دوره تیموری می پردازد.

پیشینه پژوهش

تحقیقات متعددی درباره تاثیرات حکمت معنوی اسلام و شکل گیری هنر اسلامی وجود دارد از جمله: جستاری در زیبایی شناسی هنر اسلامی، اصغر فهیمی فرد (1385) و تیتوس بورکهارت (1372) در مدخلی بر اصول و روش هنر دینی، تفکر فلسفی اسلام که در نگارگری، خوشنویسی و کاشیکاری متجلی شده اند را توصیف می کند و شکوفایی هنر اسلامی را مرهون فتوحات مسلمین و آشنایی با فرهنگ و تمدن ملل دیگر می داند. کارل جی دوری (1368) در کتاب هنر اسلامی، هنر و ایمان در اسلام را دارای پیوندی ناگسستنی محسوب می کند و علی رغم قوانین سخت و حتی آزاردهنده برای هنرمندان به منظور خلق آثار هنری، تفکر روشن اندیش شیعی را راهگشای بالندگی آثار اسلامی در ایران می داند. وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیق های پیشین، توصیف مذهب شیعه و حکمت متعالی آن و پیوستگی مذهب و هنر در دوره تیموری است.

حکمت معنوی شیعه

حکمت معنوی شیعه شکل گرفته از حکمت نبوی است. همان حکمتی که هشتصد سال فلاسفه و عارفان علی رغم مقبولیت آن، در مسأله تلفیق آن تشکیک داشتند و سرانجام در قرن دهم هجری قمری، با استفاده از تعالیم باطنی ائمه به خصوص نهج البلاغه، حکمت اشراقی سهروردی که حاصل جنبه های از نظریات بزرگان ایرانی و باستانی هرمسی، تعالیم عرفا به خصوص آرای عرفانی ابن عربی و فلسفه عقل گرای ابن سینا به تکامل رسید و حکمت متعالیه پدید آمد. تشیع که سالها، ریشه در روح ایرانی داشت، چهره درخشان خود را در طول تاریخ نشان داده است، ریشه های تشیع به دوران آل بویه می رسد که طی مرور زمان، در دوره صفویه به عنوان دین رسمی ایران تثبیت شد. تشیع از بنیاد و به معنای برحق کلمه، در حکم باطن و معنای درونی مذهب اسلام است، این باطن و معنای درونی به طور کامل همان تعالیمی است که از امامان در قلب مسلمان ایرانی نفوذ کرده است. جنبه باطنی اسلام، نتیجه ختم نبوت است و رسالت اصلی تشیع، اجتماع معنوی بر محور عشق است. مؤمن ایرانی براساس همین تفکر، دل سپرده ولایت عشق می شود که در دایره نبوت، با طلوع خورشید آخرالزمان مصادف است. اساس هنرهای دینی و نکته مشترک آنها، عشق به یکتاپرستی و ولایت می باشد که همان سرسپردگی به مقام حضرت حق است، زیرا در همه آنها سایه ای از حقیقت متعالی و صور معقله ای است که جنبه تجریدی داشته و به مکاشفه ای استحسانی می رسد. انکشافی که انسان با آن از غربت به مبدأ رهایی می یابد و با تکرار اسم « الله اکبر » به محاکات و ابداع نور جمال ازلی حق تعالی می پردازد و جلوه حُسن او را ترسیم می نماید. غم غربت و میل به وصل اساس تفکر شیعی است و وجه باطنی آن غریبی معصومین و امامانی است که همواره گرفتار تعقیب و آزار عوامل قدرتهای دنیوی بوده اند. حس غربت به منجی موعود و امکان دهی قربت به ذات الوهیت، در فضای ترسیم و تجسم کلام متجلی شد تا از طریق تجربه شهودی، وحدانیت تکثرات و صور خیال را آشکار سازد. پیوستگی مذهب و هنر همواره عامل شکوفایی معنوی در ایران بوده است. در مذهب ایرانی که سرچشمه آن از قلب تشیع است، شعر و هنر انسی جمع گشته و هنرمند عارف و عارف هنرمند می شود. مکتب متعالیه شیعه که خود الگو و راهگشای مکاشفات است، علاوه بر عرفان بر هنر ایرانی تأثیر می گذارد. تیتوس بورکهارت معتقد است که هنر ایران ریشه در عرفان شیعی دارد و کاملاً از هنر اسلامی عرب که از هنر بیزانسی نشأت گرفته متفاوت می باشد (کربن، 1385: 113).

تفکر شیعی که سالها به طور غیرمستقیم در ذهن مسلمان ایرانی جاری بود، وامدار ترکیب شایسته ای از مشرب ابن سینا، حکمت سهروردی است که با پیوند با تعلیمات شیعه امامیه، نهج البلاغه، باعث شکوفایی هنرهای تریینی در ایران شده است.

تعلیماتی که نحوه ادراک شهودی و الهام قلبی آن به عنوان عامل اصلی آفرینش تصویر و تجسم اعیان ثابت‌ه مطرح شد (سپهبدی، 1335: 56-57). یکی از این عوامل، ابداع جهان واسط و رابط میان دنیای عقلانی و دنیای مادی است که سهروردی آن را « اقلیم هشتم » می‌نامد. « اقلیم هشتم »، جایگاه امام غایب است که به واسطه آن عالم نگارگری ایرانی معنا می‌شود. کیفیت خاص در نگارگری ایرانی ناشی از بینش شیعی است که در آن عالم فراحسی شاهدان غیب ترسیم و اجسام در حالت روحانی‌اند. « اقلیم هشتم » معادل مکانی در این جهان ندارد و نشانه‌ای از شور مهدویت اثنی عشری است که در رنگهای نگاره‌ها، کاشیها... شکوفا می‌شود. رنگهایی که از محمد (ص) و تجلی نور محمدی وی منشا می‌گیرند و سرانجام به نقطه پایانی نبوت وی، یعنی تجلی کامل همه صفات و همان راهگشای صراط مستقیم یعنی مهدی موعود می‌رسند و نهایتاً رمز تمامی نقوش شمسه و اسلیمی به حقیقت محمدیه منتهی می‌شود. در اندیشه معنوی و باطنی تشیع، حد فاصل شریعت و الهام و شهود به مراتب کمتر از تسنن می‌باشد و دستیابی به الهام قلبی و ادراک شهودی از محسوسات، اصل تبیین‌کننده هنر اسلامی ایرانی می‌باشد. تعالیم و عقاید شیعی، با اثرگذاری بر کلیه صور هنری در فرهنگ اسلامی ایرانی، صورتی وحدانی به این هنر داده است. همین تفاوت آن را متمایز از سایر هنرهای اسلامی در کشورهای عرب نموده است. زیبایی در هستی و هنر در گونه‌های مختلف صوری ایرانی، تنها براساس قاعده تجلی ذات حضرت حق قابل قبول و معقول می‌باشد و مظاهر زیبایی به صورت رمزپردازی در هنر مذهبی شیعه تجلی نموده است.

پیشینه تاریخی و فرهنگی دوره تیموری

پس از مرگ تیمور در سال 807، پسر و جانشین او به نام شاهرخ هرات را مرکز قلمرو خویش قرار داد و در آن جا به مدت چهل و دو سال فرمانروایی کرد. شاهرخ کارگاهی بر پا کرد و نقاشانی را به کار مصور سازی متون تاریخی گماشت. تصاویر نسخه‌های زمان او شیوه نگارگری عهد ایلخانان را به یاد می‌آورند. زیرا الگوی اغلب آن‌ها جامع‌التواریخ رشید الدین بود (پاکباز، 1383: 71). الگوهای نگارگری دوره تیموری بر آمده از سنت پیشینیان و تحولات عهد ایلخانان است. ایجاد کارگاه‌های سلطنتی و انتقال نقشمایه‌های آسیای میانه و ترکیب هنر مانوی، نوآوری در سبک و سیاق این دوره را شکل می‌دهد. به نظر می‌رسد فن نگارگری در ایرانیان زاینده ذهن و قریحه انتزاع‌گرای آنان باشد که پس از اسلام با مفاهیم دینی پیوند خورده است. نگارگران پس از دوره اسلامی با الگو برداری از قدسی‌گرایی نقاشی مانویان به مفاهیم عرفانی‌گرایش یافتند، زیرا ادبیات و مذهب از شاخص‌ترین ویژگی‌های مفهومی نگارگری ایرانی است. دوره تیموری دوره استیلا ادبیات و ادغام آن با هنر می‌باشد. از این رو تفکر و اندیشه اسلامی با همراهی ادبیات در نگارگری تیموری رشد نمود. مضامین اسلامی و شرح قصص انبیاء با گسترش فضاهای ادب پروری در دربار سلاطین تیموری جایگاه پرورش افکار را برای هنرمندان فراهم نمود. امیر علیشیر نوایی حامی بزرگ هنرپرور کارگاهی را در هرات تاسیس نمود و جلساتی در باب مشاعره و تبادل اندیشه‌ها در آن جا برگزار می‌نمود. هنرمندان دوره تیموری با بهره‌گیری از قواعد بازنمایی خاص ایرانی در دوره‌های پیشین همچون نمایش صحنه‌های خیال برانگیز، شکل بندی مرجان‌گونه صخره‌ها، پرده رنگ‌های چند رنگی و شگفت‌انگیز، شن‌های بیابان همچون طلای درخشان، رشته‌نهرها، باغات جشن و سرور با چشمه، کوشک‌ها، کاخ‌ها و قلعه‌هایی که نوک پرتگاه‌ها قرار دارند (آژند، 1378: 175) و ترکیب آن‌ها با مفاهیم و بینش اسلامی در پی ایجاد جهانی نو بودند. شوریدگی و جذبه‌ای که از عشق به شیعه در ایران شکل می‌گرفت اندک اندک در آثار هنری جلوه‌گر می‌شد. الهامات مذهبی در هنر تیموری کاملاً حضور داشت. عرفان متصوفه که راهی قوی و توانمند در شعر فارسی یافته بود در نقاشی نیز متجلی شد (همان: 171).

فضا و تفکر شیعی مرهون زحمات خواجه نصیرالدین طوسی و سپس پیروان او هم چون سید جمال‌الدین کاشی است که خواند میر از حضور او در دربار اولجایتو خبر می‌دهد (بیانی، 1375: 78). انتساب شیعیان و ترقی آنان در دستگاه حاکمیت تیموریان از عوامل موثر در بالندگی تفکر شیعی بود. قواعد زیبایی‌شناختی نگارگری ایرانی که شامل دید تک نقطه‌ای و

سطوح های رنگی با شبکه ای موزون از عناصر و اشکال می شد در کل مکاتب نگارگری ایرانی رعایت شده است. نگارگری دوره تیموری نیز با توجه به امکانات تزئینی و بیان رنگی که از هنر سلجوقی و ایلخانی و سابقه تصویری در هنرهای تجسمی قبل از اسلام به او به ارث رسیده بود، ویژگی بینشی دوران خویش را با ساختار و فضای خیال برانگیز تلفیق نمود و جهانی آفرید که در آن رویت واقعیت کاربردی نداشته بلکه مضامین ادبی و مذهبی با توصیفی ناب درباره امامان شیعی را به تصویر کشیده است. حکمت متعالیه شیعه قاعده های مصور سازی دوره تیموری را دستخوش تغییر قرار داد و آرامش و صفای باطنی را وارد نگارگری این دوره نمود. صحنه های جنگ و کارزار دوره سلجوقی تلطیف شدند و تاریخ نگاری ایلخانی نیز اندک اندک رنگ باخت. از نظر شیعه، هنر الهی (در قرآن خداوند هنرمند مصور است) پیش از هر چیز تجلی وحدت الهی در جمال و نظم عالم است. وحدت در هماهنگی و انسجام عالم کثرت و در نظم و توازن انعکاس می یابد. جمال بالنفسه حاوی همه این جهات است و استنتاج وحدت از جمال عالم، عین حکمت است. بدین جهت تفکر اسلامی میان هنر و حکمت ضرورتاً پیوندی می بیند (رهنورد، 1388: 23). همین ارتباط بین حکمت شیعه و هنر در دوره تیموری، راهگشای نوآوری ها و بالندگی در دوران صفویه شد.

عوامل شکل گیری هنر شیعی در دوره تیموری

پس از سقوط سلسله ساسانی به دست اعراب، ایران به مدت یک قرن، تحت تسلط حاکمان عرب قرار گرفت. نخست سلسله بنی امیه و سپس بنی عباس بر ایران حکومت نمودند. در همان زمان که حکومت عباسیان در قرن چهارم هجری، در شعر بغداد به تکامل رسیده بود. حکومت های محلی تحت حاکمیت عباسیان، در ایران تشکیل شدند. در غرب ایران، خاندان آل بویه حکومت خود را تشکیل دادند، آل بویه در سال 311 هـ ق در جنوب ایران تأسیس شد و به تدریج به اندازه ای قدرتمند شد که بغداد را در سال 334 اشغال نمود. آل بویه از شیعیان و پیرو امام علی و انساب وی بودند. در همین دوران، تزئینات مساجد و مقابر با مضامین دعا برای 12 امام مزین گشت. در سده چهارم هـ ق طی حکمرانی سلسله غزنویان تا سلجوقیان، جنبش شیعه به صورت مخفیانه ادامه داشت. پس از آن هلاکوخان، سلسله ایلخانیان را در ایران تأسیس کرد، به کمک خواجه نصیرالدین طوسی، جریان شیعه حضور پررنگ تری یافت. محمد خدابنده (اولجایتو) 717-704 یکی از حاکمان ایلخانی بود که نخست پیرو آیینهای سحر و جادوگری بود ولی در نهایت به اسلام گروید و در پایان بعد از تردید بین شیعه و سنی به مذهب شیعه گرایش یافت. اولجایتو نخستین کسی بود که حاکمیت شیعه را به صورت رسمی در دوره حاکمیت ایلخانیان تثبیت کرد.

آثار الباقیه بیرونی متعلق به سال 707 هـ ق هم اکنون در مالکیت کتابخانه دانشگاه ادینبرو، نسخه خطی مهمی است که به فرمان اولجایتو، حکمران مغول تهیه گردید، یکی دیگر از عوامل تشدید کننده حضور شیعه در ایران فرقه نعمت الهی ها بود و محتوای تعالیم فرقه آنها، کاملاً بیانگر خصوصیات شیعه می باشد. شاه نعمت الله قصیده زیبایی مبتنی بر تمجید از امامان شیعه به نام « ولی مرتضی » و مدیحه ای به عنوان « علی ولی » سروده است (شایسته فر، 1384: 58).

رشد و شکوفایی شیعه در دوره شاهرخ ادامه یافت و پس از وی، پسرانش بایسنقر و الغ بیگ روند فرهنگ سازی اسلامی را در ایران گسترش دادند و نسخ ارزنده هنری در کارگاه های تیموری تولید شدند. اما مهمترین تحول در دوره تیموری، طی زمامداری سلطان حسین بایقرا 912-875 هـ ق در خراسان می باشد که وی تصمیم به مدح و ستایش از دوازده امام شیعه در خطبه نماز جمعه گرفته بود، اما علی شیر نوایی و سایر اطرافیان وی مانع شدند. در دوره حکومت وی، نهضت شیعی مذهب سربداران در خراسان تشکیل یافته بود که جریان سیاسی اجتماعی این نهضت، باعث به وجود آمدن مجالس تشیع و شکل گیری طیف های استقلال طلبانه شده بود. سلطان حسین بایقرا که حنفی مذهب بود تحت تأثیر این جریانات و

در اثر مشاوره و معاشرت با علمای تشیع، رسماً به آن گروید. سادات که فرزندان اهل بیت بودند در دربار او نفوذ کردند. حتی وی فرمان ضرب سکه‌هایی را با نام دوازده امام صادر نمود (آژند، 1387: 83).

نزدیکی پایتخت به مشهد مقدس که از کانون‌های مهم تشیع در ایران به شمار می‌رفت نیز در این گرایش‌ها بسیار مؤثر بود، شیعیان نیز سلطان را می‌ستودند و گردش را فرا گرفته بودند. در این میان دو شخصیت یعنی سیدحسین کربلایی و سیدعلی قائی، بیشترین تأثیر را در وی داشته‌اند. وی فرمان داد که ضرب سکه با نام دوازده امام در سراسر قلمرو وی منتشر شود. مع هذا، عاقبت سنیان به ویژه حنفی مذهب، که اکثریت با آنان بود و میرعلی شیر نوایی نیز در میان آنان قرار داشت، در هرات توفیق یافتند که سلطان را از شیعی مذهب بودن منصرف سازند، زیرا می‌رفت که کار به بلوایی بزرگ انجامد و سرانجام سلطان دستور داد تا بار دیگر خطبه و سکه را تغییر دهند که چنین شد. از آن پس سکه‌ای جدید ضرب شد که نام «بهبود» بر آن نهادند و نام دوازده امام از سکه‌ها حذف شد (آژند، 1382: 144-229).

ذکر مناقب آل رسول در اشعار این دوره به فراوانی وارد شد و حتی اهل سنت نیز در اظهار و احترام وافر نسبت به اهل بیت و شیعیان امتناعی نداشتند و حتی گاهی رویکرد آنها کاملاً سکوت شیعی به خود گرفت. عرفان وحدت وجود ابن عربی، آرای سهروردی، فرقه نعمت‌اللهیه، نقشبندیه... هر کدام هواداران خود را داشتند و اعتقاد شدید سلطانهای تیموری به خاندان پیامبر (اهل بیت)، فضا را برای رواج تشیع مساعد می‌کرد (همان، 210). این امر در تزیین مقدس‌ترین مقبره شیعی یعنی مقبره امام رضا (ع) به دستور گوهرشاد خانم همسر شاهرخ، به وضوح متجلی شده است. پشتیبانی سلاطین تیموری درباره تدوین کتب خطی با موضوعات شیعی در راستای پیوند مذاهب اسلامی و جلب حمایت علمای شیعه بوده است. روند رو به رشد گسترش شیعه در دوره تیموری باعث شکوفایی آن در دوره صفویه می‌شود.

بررسی نگاره‌های دوره تیموری با مضامین شیعی

یکی از نسخ خطی قابل تعمق در دوره تیموری، آثار الباقیه بیرونی است که در زمان محمد خدابنده (اولجایتو) کتابت و مصور شده است. آثار الباقیه به زبان عربی و شامل تصاویر متعددی از فرستاده خداوند حضرت محمد (ص) می‌باشد. در این نسخه خطی، شهادت امام حسین (ع) در کربلا به طور کامل پردازش شده، اما برای مصورسازی انتخاب نشده است. در آثار الباقیه بیرونی دو واقعه وجود دارد، یکی زمانی که گفته می‌شود، حضرت محمد (ص) در غدیر خم حضرت علی (ع) را به عنوان جانشین خود برگزید، دوم، اختلاف پیامبر با مسیحیان بحرین که تحت عنوان واقعه مباحله شناخته می‌شود. در واقعه دوم که از شهرت بسیاری در میان شیعه برخوردار است، حضرت محمد (ص)، حضرت علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و امام حسن و امام حسین (ع) همگی در زیر عبا ایستاده‌اند و به همین دلیل ایشان به عنوان اهل کسا یا کسوه (آل عبا) شناخته شده و آرایش ابری شگرف که پیامبر (ص) و منسوبین وی را در میان گرفته، احتمالاً می‌تواند به منظور نمایش تقدس در نظر گرفته شود. این موضوع از جمله وقایعی است که توسط روحانیت شیعه به عنوان مدرکی برای انتخاب حضرت علی (ع) توسط پیامبر به عنوان جانشین بر حق خود، مورد استفاده قرار می‌گیرد. این دو حادثه از آن دسته وقایعی هستند که نظر شیعه را در مورد جانشینی پس از پیامبر به تصویر می‌کشند (شایسته‌فر، 1385: 62). احتمالاً حضور علامه حلی، عالم شیعی در دربار اولجایتو، دلیل مدون گشتن این نسخ خطی ارزشمند شده است.

تصویر 1: اعطای مقام به حضرت علی (ع) در غدیر خم، آثار الباقیه بیرونی، کتابخانه دانشگاه اودینبرو، 865 هـ ق

در این تصویر پیامبر (ص) با جامه‌ای سفید و عبای سیاه نمایش داده شده است و حضرت علی (ع) با جامه‌ای آبی رنگ و عمامه‌ای سفید و هاله مقدس دور سر نمایش داده شده است. سه پیکره در تصویر، خلفای نخستین هستند. حضرت علی شمشیر ذوالفقار را در دست دارد و پیکره ایشان بلندقامت تر از سه پیکره دیگر می‌باشد. نکته حائز اهمیت، نمایش جایگاه حضرت علی (ع) نزد پیامبر (ص) است و اعطای لقب جانشینی به وی، بیانگر حقانیت تشیع می‌باشد نحوه ترسیم لباسها،

مناظر و ابرها در این نگاره متأثر از جوامع تاریخ رشیدی می‌باشد. و حضور، نقشمایه‌های چینی و بیزانسی در آن مشاهده می‌شود. رنگ لباس حضرت علی، تأکید بر نقش ویژه ایشان در رهبری پس از رحلت پیامبر در جامعه عرب دارد. این نسخه که در زمان محمد خدابنده (اولجایتو)، مصور شده، اوج نفوذ تشیع در دستگاه سلطنت حکمران را بیان می‌نماید. زیرا اولجایتو به کمک علامه حلی به شیعه گرایش پیدا نموده و از حامیان اصلی تدوین نسخه آثار الباقیه محسوب می‌شود

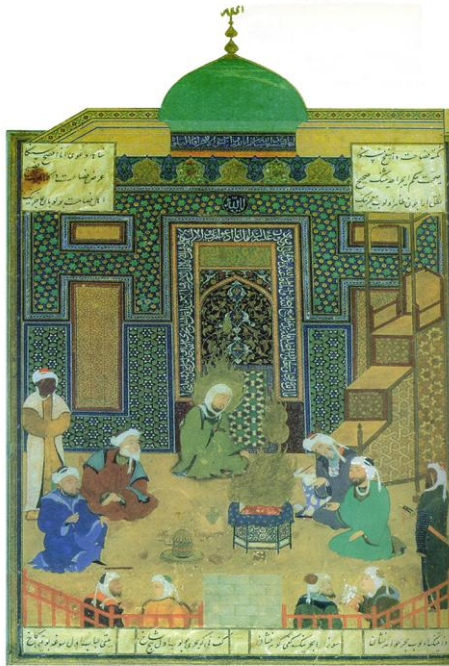

تصویر ۱: اعطای مقام به حضرت علی (ع) در شهر خم، آثار الباقیه بیرونی. کتابخانه دانشگاه اوپنبریو، ۸۶۵ هـ. ق

ماخذ: اکبری، کاشانی، ۱۳۸۸: ۱۵۶

تصویر ۲: پیامبر (ص) در میان یارانش، حیرت‌الابرار، آکسفورد، کتابخانه بادلیان، ۹۰۱ هـ. ق.

در این نگاره، نمایی از مسجد ترسیم شده است که پیامبر همراه یارانش در آن حضور دارد، گنبد مسجد به رنگ سبز و کاشیها به رنگ‌های سبز و آبی منقش شده اند، پیامبر در زیر محراب نشسته اند و حاشیه محراب، با آیه ۱۸ سوره توبه به خط ثلث، مزین شده است. محتوای این آیه، هدایت بندگان و حضور آنان در مساجد برای اتحاد بیشتر می‌باشد جمله معروف لا اله الا الله، محمد رسول الله، (خدایی به غیر از الله نیست و محمد فرستاده اوست) بر بالای محراب نوشته شده است. حضرت محمد (ص)، آیات قرآن را تلاوت می‌نمایند و یکی از یاران ایشان مشغول کتاب هستند، در این تصویر، چهار پیکره دیگر اطراف او نشسته‌اند، که پیکره سمت راست، حضرت علی می‌باشد و غلام حضرت علی با شمشیر ذوالفقار، در کنار وی ایستاده است. حضرت علی لباس سبز رنگی بر تن دارد که نزدیکترین رنگ به لباس پیامبر (ص) است. در نگاره، هنرمند سعی داشته است که بر همنشینی و نزدیکی حضرت علی (ع) با هوش‌تر و جوانی‌تر از دیگران ترسیم شده است و حضور ایشان در این نگاره، دلالت بر اهل بیت و قداست شیعه دارد

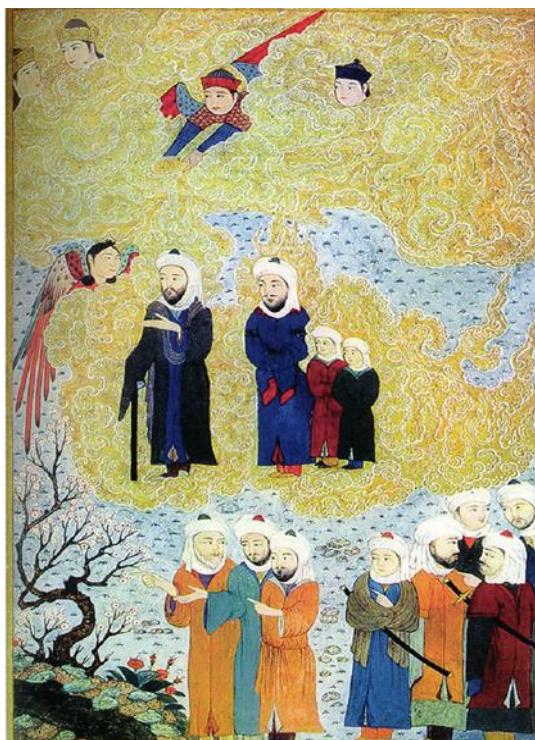
تصویر ۲: پیامبر (ص) در میان یارانش، حیرت‌الابرار اسکندریه، مکتبخانه باذلجان، ۹۰۱ هـ. ق.

ماخذ: آزند، 1387: 241

تصویر 3: امامان شیعه در عرصه قیامت گلچین اسکندر سلطان، لیسبون، بنیاد گلبنکیان، 814 هـ. ق.

در این تصویر، روح شیعه به کمال رسیده و مسأله امامت و ولایت به روشنی در آن متجلی شده است. پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) و دو فرزند ایشان در وسط صفحه ترسیم شده‌اند. اگر ترکیب بندی صفحه را به صورت اسپیرال در نظر بگیریم، پیکره حضرت علی، دقیقاً در نقطه مرکزی ترکیب بندی قرار دارد. جبرئیل یکی از فرشتگان مشغول صحبت کردن با حضرت محمد است، وی موقعیت مردم را در روز قیامت، برای پیامبر توضیح می‌دهد. رنگ طلایی درخشان یا ابرهای پیچان که مشخصه هنر دوره تیموری می‌باشد، بهشت را یادآوری می‌نماید. امامان شیعی، در پایین صفحه سمت راست، به جهنمیان در آن سو می‌نگرند. حضرت علی (ع) و دو فرزند ایشان، بسیار نزدیک به پیامبر ترسیم شده‌اند. نکته حائز اهمیت در این نگاره، عدم حضور پیکره امام دوازدهم می‌باشد. زیرا پیامبر فرمودند « اگر از حیات دنیا، فقط یک روز باقی مانده باشد، خداوند آن روز را طولانی می‌کند تا یک نفر از جماعت من و خانواده من بفرستد. نام او محمد، همانند من است، او زمین را هنگامی که از ستم و خودکامگی انباشته شده است پر از برابری و عدالت می‌نماید.» غیبت امام زمان و مسأله ولایت ایشان در این نگاره، مطرح شده است. نکته دوم این است که هنرمند، امام حسن (ع) و حسین (ع) را به صورت نوجوان ترسیم نموده و دلیل این موضوع بدین خاطر است که هنگام رحلت پیامبر (ص)، این دو امام شیعه خردسال بودند و همواره تصویر این دو امام در سایر نسخ خطی نیز به صورت نوجوان ترسیم شده است.

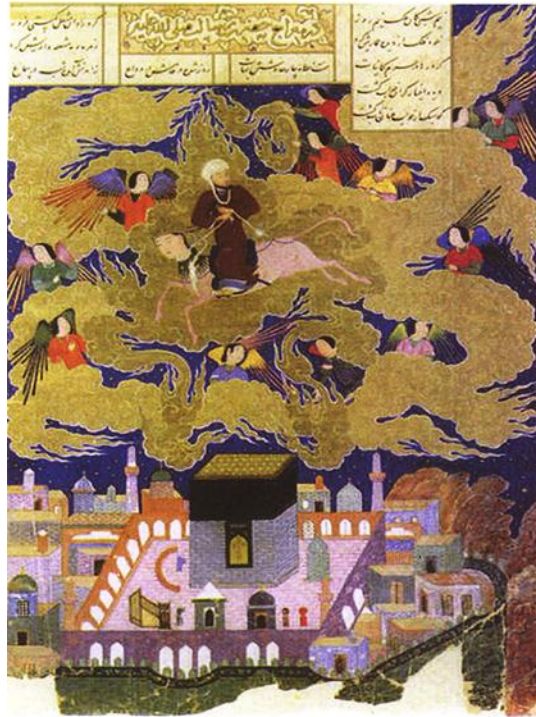

ماخذ: پاکباز، 1383: 98

تصویر 4: معراج پیامبر، خمسه نظامی، موزه بریتانیا، لندن، 900 هـ ق

این تصویر، دوباره سفر شبانه‌ی پیامبر (ص) از مسجدالحرام به دورترین مکان (مسجد الاقصی) و سپس بهشت و جهنم است. نگاره مذکور به آیه 1 سوره الاسرا اشاره دارد که معنای آن این است: « سپاس خداوندی را که بنده خود را در سفری شبانه از مسجدالحرام تا مسجد الاقصی هدایت کرد، جایی که صحن‌های آن را مبارک ساختیم، بدان سان تا بتوانیم برخی از نشانه‌های خود را بروی آشکار کنیم، همانا خداوند شنوا و بیناست.» موضوع نگاره معراج حضرت محمد (ص) سوار بر براق است که به راهنمایی جبرئیل رهسپار بهشت و جهنم می‌شود. اطراف وی با حلقه‌های طلایی رنگ ابر پوشانده شده و دوازده فرشته که اشاره به دوازده امام شیعیان دارد در ابرها ترسیم شده‌اند، بنابراین اصل بنیادی و اعتقادی شیعه، که رسالت پیامبر توسط اهل بیت وی ادامه می‌یابد، در این نگاره به وضوح مشخص شده است.

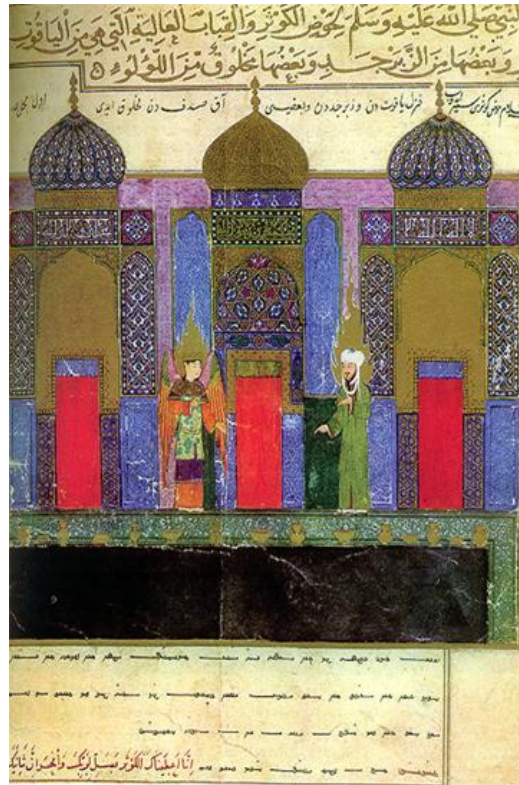

تصویر ۴: معراج پیامبر خمسه نظامی، موزه بریتانیا لندن، ۱۹۰۰ هـ.ق

ماخذ: آزند، 1388: 208

تصویر 5: باغهای بهشت، معراج نامه، کتابخانه ملی، پاریس، 900 هـ ق

در این تصویر، درهای باغ بهشت در کنار رود کوثر ترسیم شده است. در باور شیعیان، سوره کوثر درباره تولد حضرت فاطمه (س) است. عربها پیامبر را ابتر می‌نامیدند. زیرا وی فاقد فرزند پسر بود و به اعتقاد اعراب نسل بعد از ایشان منقرض خواهد شد، خداوند سوره کوثر را نازل نموده در آن به پیامبر بهترین هدیه را اعطا نمود و در این سوره، فاطمه (س) با نهر کوثر مقایسه شده است. این امر اشاره به نماد آب دارد که سمبل و مظهر زنانگی در باورهای اساطیری می‌باشد. حضرت فاطمه (س)، نهر روان و خوشبویی است که خاندان اهل بیت از سلاله ایشان می‌باشد. در این نگاره، کوثر و سه دروازه بهشت ترسیم شده است، درها مزین به گنبدی فاخر هستند که با مرواریدهای درخشان و گوهر مصور شده‌اند، کتیبه روی درها، عبارت شهادتین را نمایش می‌دهند. کتیبه سمت راست عبارت «لا اله الا الله» کتیبه وسط «محمد رسول الله» و کتیبه سمت چپ عبارت «علی ولی الله، را بیان می‌نماید. این سه عبارت، بیانگر شهادتین شیعه می‌باشد که قلب هر مؤمن ایرانی با آن آشنا است و اشاره به دوستان ولایت علی (ع) دارد، که فقط آنها می‌توانند از در بهشت عبور کرده و وارد باغهای بهشت شوند.

تصویر ۵: باغهای بهشت، معراج نامه، کتابخانه ملی، پاریس، ۹۰۰ هـ. ق

ماخذ: شایسته فر، ۱۳۸۴: ۷۵

نتیجه گیری

بررسی و تعمق درباره آثار نگارگری دوره تیموری با مضمون تعالیم شیعی، این موضوع را رهنمون می سازد که آنچه باعث پیدایش شاهکارهای هنری راستین دینی شیعه در دوره تیموری باشد، این است که خالقان آن، در خلق صورتهای نگارگری، مؤمنی خالص بوده اند که با قلب خود، ذات آموزه های شیعه را درک و برای تزئین نگاره ها و سایر اجزاء تشکیل دهنده تصویر یا اصول دینی، هنری، معنوی را رعایت نموده اند. علی رغم راه یابی الگوهای تصویری نسل های پیش، نگارگر تیموری هنر عصر خود را با معیارهای مذهبی و اسلامی در آمیخت و بدعتی در نسخه های مصور بر اساس بینش شیعی بنا نهاد. میزان بدعت و شگفت انگیزی نگاره ها تا حدی است که احساس و عواطف مخاطب را تحت تأثیر قرار می دهد، تا آنجا که تجربه زیبایی شناختی معنوی در آثار، ادراک می شود، تجربه ای که توأم با مهر و مودت است نسبت به دوازده امام و احترام خاص به اهل بیت در بطن نگاره ها وجود دارد. ادراکی که در دوره تیموری در باب تفکر شیعی حاصل شده بود، نتیجه قرنهای پایداری مؤمن ایرانی بود که آموزه های پیامبر (ص) و رسالت راستین او را در قلب خود حفظ نموده بود. با بررسی آثار دوره تیموری، این موضوع مشخص می شود که مذهب شیعه، آزادی عمل و تبلیغ داشته و حتی در بعضی موارد مورد حمایت حاکمان تیموری قرار می گرفته و علت تغییر رویکرد مذهبی در ایران، وجود جمعیت شیعی در دوره تیموری می باشد. جمعیت شیعی که نسل در نسل از سلسله آل بویه، علی رغم فشارهای سیاسی در تجسم و باورهای خود، مهر به خاندان پیامبر و ولایت مداری را در وجود خود داشتند، با روند تدریجی گسترش آزادی بیان و ارادت سلطان محمد خدابنده (اولجایتو) به شیعه، روز به روز افزایش یافت و همچنین علاقه مندی علمایی مانند خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی به تشیع و تبیین معارف شیعه، جایگاه آنها را در دستگاه حکومت تیموری مستحکم تر نمود. همین امر، باعث تعالی قدرت و حاکمیت صفویان در قرن دهم شد و حکمت معنوی شیعه « حکمت متعالیه » به اوج خود رسید. حکمت متعالیه صفویه،

نتیجه دانش دینی و تجربه روحانی می‌باشد که طرح عظیم فکری آن از دوران آل بویه در ایران، پی‌ریزی و سپس در دوره صفویه منتج به معنویت بنیادی گشت. نگاره‌های بررسی شده در این نوشتار، روند رشد عقاید شیعی و گرایش بعضی از حاکمان تیموری را به عقاید تشیع، مشخص می‌نماید. هنرمندان این نگاره‌ها، میل به جاودانه نمودن امامان خود و ثبت آنها در عالم خیالی خود نمودند، چه بسا که جایگاه امام موعود همان « اقلیم هشتم » باشد که دسترسی به آن فقط از طریق کشف و شهود حاصل می‌شود. الهام و شهودی که هنرمند، حقیقت‌صوری آن را درک و واقعیت ابطال‌ناپذیر آن را ترسیم می‌نماید. بر این اساس، می‌توان ریشه ساختاری ادراک حاصله را از نخستین قرون هجری تا امروزه جستجو نمود و حکمت تشیع را برخلاف نظریه بعضی از اندیشمندان غربی، فقط متعلق به دوران صفویه ندانست. زیرا چنین معنویت عمیق و عشق به روح متجلی اسلام، مربوط به دوران تاریخی خاص نمی‌باشد و ریشه در قلب ایرانیان دارد که پس از قرون متمادی، سرانجام توانستند حقانیت مذهبی و تفکری خود را در قرن دهم هجری به اثبات رسانند.

منابع

- آژند، یعقوب (1382). تاریخ ایران دوره تیموریان، تهران، نشر جامی
- آژند، یعقوب (1387). مکتب نگارگری هرات، تهران، نشر فرهنگستان هنر
- اکبری، تیمور، کاشانی، پوریا (1388). تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور، تهران، نشر سیمای نور
- بورکهارت، تیتوس (1372). مدخلی بر اصول و روش هنر دینی، جلال ستاری، مجموعه مقالات هنر معنوی، جلد اول، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی
- پاکباز، رویین (1383). نقاشی ایران از دیر باز تا اکنون، تهران، نشر سیمین و زرین
- پوپ، آرتور اپهام (1378). سیر و صور نقاشی ایران، تهران، نشر مولی
- دوری، کارل جی (1368). هنر اسلامی، رضا بصیری مؤدھی، تهران، نشر فرهنگسرا
- رهنورد، زهرا (1388). حکمت هنر اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)
- سپهبدی، عیسی (1335). میرداماد یا معلم ثالث، تهران، مجله مردم شناسی، شماره 2
- شایسته فر، مهناز (1384). هنر شیعی، تهران، نشر مطالعات هنر اسلامی
- شایگان، داریوش (1385). هانری کرین آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی، ترجمه باقر پرهام، تهران، نشر فرزانه
- فهیمی فرد، اصغر (1385). جستاری در زیبایی شناسی هنر اسلامی، فصلنامه فرهنگ و هنر، شماره 2، تهران، پژوهشکده جهاد دانشگاهی